

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՅԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Շարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

X

Մի զարմանալի դէպք էր իմ Շուշի գնալս: Էջմիածնի տալարանը բարեկարգեցինք ես ու իմ Միքայէլը, Ղարաբաղի դպրոցական գործի բարեկարգութիւնն ևս մեր օգնութեամբը կատարեց: Միքայէլը՝ քահանայ լինելով՝ ամբողջ վիճակի ընդհանուր պործակալն էր, Սեղրակեանի մտերիմը և նրա աջ ձեռքը: Շուտով Յովհաննէս Տէր-Գրիգորեանցն էլ թեմական տեսուչ եղաւ իմ յորդորանքով, վարժապետներից էլ գաղափարի տէր մարդիկը միացան մեզ հետ և այսպէսով կազմեց մի բաւական զօրեղ խումբ: Մեզ հարկաւոր էր մեծ ուժ, որովհետեւ Բաբաջանեանի խումբը ամեն ինչ տակնուվրայ էր արել, քաղաքը խռովութեան մէջ գցել և հաւատացրել, որ իրանից յետոյ այլ ևս քար քարի վրայ չպիտի կանգնի, դպրոցը պիտի փակւի: Հէնց այս մտքով էլ իրանց գործերից ոչ մի հետք չէին թողել, ամեն ինչ տարել էին հետները, նոյն իսկ հասարակ ցուցակները: Այս վիճակում Շուշույ դպրոցը նմանում էր թալանւած Ալաշկերտին: Պէտք էր ուրեմն վերականգնել

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1893 թ. № 4, 5, 6, 7-8, 9, 10, 11 և 12:

մի քարուքանդ շէնք, և չարութեամբ ու անիրաւութեամբ բծաւորած մի ամենամաքուր պատիւ: Մեծ էր Հայր Սեղրակեանի գործըրած ջանքը: ամեն մի առաջարկութիւնս դպրոցի վերաբերութեամբ իսկոյն իրագործում էր կարծես մի զիւթական գաւազանով: Ես տեսուչ չէի, այլ տեսչապետ, և թէ խորթ չի թւալ այսպէս ասել, որովհետեւ ինքս էի նշանակում տեսուչներ և արձակում, դպրոցների ղեկը, թէ օրիորդաց և թէ տղայոց իմ ձեռին էր: Ուսումն որ սկսեցինք, մի քանի հոգի եկան միայն, բաց ամիս չանցած վրա թափեցան այնքան, որ էլ տեղ չունէինք ընդունելու և հարկադրւած՝ երկու նոր դասարան ևս աւելցրինք: Գործը կարգի ընկաւ և յառաջ գնաց հսկայական քայլերով, որից ամօթահար եղան դպրոցի թշնամիները և մեղայ եկան, իսկ բարեկամները ճակատները լայն բաց տրին:

Շատ էր դժւար Շուշի քաղաքում մի բարոյական նախագիծ իրագործելը: Այդ քաղաքում չկար ձգտումն դէպի ազնիւն ու վսեմը: Ինչ որ չէր համբրւել, չէր կշռւել, չէր չափւել, չէր գնահատւել դրամի յայտնի քանակութեամբ, դրանց համար գոյութիւն չունէր: Աշակերտների մէջ երևում էր ծնողաց նիւթապաշտական յատկութիւնը, ինչպէս և նրանց Փիղիքական առողջութիւնը: Ֆիզիքապէս առողջ լինելով, ուժեղ էին և մտքով, թէ տղայք և թէ աղջկէք: Բաց շատ դժւար էր դրանցից իդէալիստ շինել: Ամբողջ քաղաքում աչքի չէր ընկնում ոչ մի ապուշ, ոչ մի խելագար, ոչ մի սովորական կարգերն արհամարհող հարբեցող: Մի հատ ցնորւած մարդ կար միայն, բաց նա էլ մարդամէջ չէր դուրս գալիս, ճգնւում էր տանը և աշակերտներ էլ էր կարդացնում: Շուշեցիք դրա անունը դրել էին բանաստեղծ: Այս այսպէս լինելուց յետոյ, ուրեմն զիժ պէտք է լինէր մի շուշեցի, որ բանաստեղծ լինելու հակումն ցոյց տար, չէ որ նրան էլ կը ձգէին «բանաստեղծի» կարգը...

Շուշի քաղաքը վաճառաշահ չլինելով՝ ամենայն տարի խախալում, խարրալում է. սաղերն ու տռուզները դուրս են գնում, քաղաքում մնում են փուչն ու տականքսի մանրուքը: Ես գործ ունէի փուչերի հետ, և սրա համար էլ նահատակւում էի չարաչար: Գաւալարութիւնը թէ ներսից և թէ դրսից էր, և այնպէս բարդ էր, որ դրանց բոլորի առաջին առնելու համար պէտք էր

մի առանձին խորհրդարան: Այս պատճառով ես այնքան զբաղւած էի, որ ինչպէս կասեն՝ քիթ սրբելու ժամանակ չունէի, և ոչինչ չըզրեցի, բացի մի «Անահիտից», և մի «Թեմական տեսից», որ «Մեղէի» մէջ տպւեց կիսատ պռատ:

Լարաբաղում ես իբրեւ ուսուցիչ՝ նման էի ձագեր պահող թուխըսկան հաւի, որ սովորաբար զուգուրում է իր ձագերին, ինչ տեղից ասես մի բան գտնում, ուսեցնում, և միևնոյն ժամանակ դիւրագրգիռ և կատաղի լինելով՝ յարձակում է շների և կատունների վրայ և փախցնում բազէի սոււերից: Բոլոր կռիւներս յառաջ էին գալիս իմ հաւական սիրուց, որ տածում էի դէպի իմ մնուցած ձագերը: Ով որ վարժապետի կոչում է ունեցել և սիրտ, նա կը զգայ, թէ ինչ եմ ուզում ասել, կիմանայ, թէ որպիսի սէր եմ ունեցել ես դէպի իմ գործը, դէպի իմ հոգեզաւակներս: Մի բանով միայն ես միտթարւած եմ, որ երախտամոռ աշակերտ ունեցած չեմ: Չեմ տեսած ոչ մի ուսուցիչ, որ այս կողմանէ ինձ չափ բախտաւոր լինի եղած: Ես հոգւով չափ շնորհակալ եմ իմ աշակերտներին:

Շուշու դպրոցում իմ առաջարկութեամբ յաջորդաբար տեսու-
թիւն արին Զաւատ-բէզ Իշխանեանց, բժիշկ Բախիշ-բէզ Աղասա-
րեանց, մասնագէտ մանկավարժ Սեդրակ Մանդինեանց և Համբար-
ձում Առաքելեանց:

Սրանցից առաջին երկուսը ձրի կատարեցին իրանց պաշտօնը, իսկ Մանդինեանցին հրաւիրեցինք վարձով: Սրան ահա կուգեմ մի քանի տող նւիրել ամենայն անաչառութեամբ և ազնւութեամբ, չը նայած իմ ատելութեանս, որ ներկայումս տածում եմ դէպի այդ անձնաւորութիւնը:

Սկսած 67 թւականի վերջերից ես Մանդինեանցի ամենամտե-
րիմ բարեկամն եմ եղել: Իմ բարեկամութեան հոգեբանական ազ-
բիւրը հետեւեալ դէպքն էր: 67 թւականի ամառը Մանդինեանը մի քանի շաբաթ վարեց «Մեղէի» խմբագրութիւնը և այլ ժամանակ
գրեց նա մի քննադատութիւն իմ «Արութիւն և Մանուէր» վէպի
մասին, որ նոր էր դուրս եկել: Կարելի բան է արդեօք, որ մի նոր

գրող չը սիրէ իր այն կրիտիկոսին, որ նրան մի նոր երևոյթ է համարում, տաղանդաւոր անւանում և այնքան չափշտակում, որ բոլոր վիպադրողներին բարձր է դասում, թէկուզ այդ բոլորը մի ուրիշի կարծիքով՝ չափազանցութիւն լինի և սուտ։ Բայց այդ ժամանակ մեր Մանդինեանցը սուտ ասել չէր կարող, ստութեան արւեստը դեռ չէր սովորել. նա մեր տաղանդաւոր ու աշխոյժ դերասաններից մէկն էր, իր ուսումը կարծեմ Լազարեան ձեմարանումը աւարտած։ Այս յօդւածը ես կարդացի դեռ Պետերբուրգումը և ինձ ու ինձ ասացի. «Այս ինչ լաւ աղաց է եղել Մանդինեանցը, ինչ լաւ է հասկացել ջոկել կենդանի գրողին մեռածից, բնականը՝ կեղծից»։ Նոյն տարւոյ վերջին ես եկայ Թիֆլիս, հետն անձամբ ծանօթացայ, ներկայ եղայ իր խաղերին և շատ հաւանեցի։ Այսպիսով ահա մենք բարեկամացանք, ես դարձայ նրա միակ տաղանդաւոր վիպասանը, իսկ նա իմ միակ տաղանդաւոր դերասանը և կրիտիկոսը։

Վերջը նա գնաց Պետերբուրգ, որ մի քիչ իրաւաբանութիւն սովորէ և մասնաւոր փաստաբանի իրաւունք ձեռք բերէ։ Այդտեղ ընկաւ հայ ուսանողների շրջանը, վարակեց նրանց ձգտումով, որ էր ծառայել ազգային դաստիարակութեան, ինքն էլ արդէն վարժապետութիւն արած էր Ներսիսեան դպրոցում, թէև չէր զգացել, որ այդ պաշտօնի կոչումը չունի. վերջապէս, օգուտ քաղելով Սանասարեանի ձեռնտութիւնից, գնաց Գերմանիա մանկավարժութիւն սովորելու, այն պայմանով սակայն, որ իր ծառայութիւնն իր բարերարի ապագայ նպատակներին նւիրէ։ Այս բոլորի մասին նա գրում էր թէ ինձ և թէ Գեորգ Չմշկեանին. երեքս էլ սերտ բարեկամ էինք իրար հետ։

Վերջը երբ որ վերադարձաւ Գերմանիայից արդէն մանկավարժ դարձած, գերմանական փիլիսոփայի դիրք ու ոճ հագած, արտաքին ձևերը փոխած, այսուամենայնիւ ինձ հետ սերտ բարեկամ մնաց, և որովհետև այդ ժամանակ ես էլ արդէն ուսուցչութեան ասպարիզումն էի, նա հետամնւտ էր լինում իմ գործունէութեանը, մանաւանդ գրաւորին, և առիթը պատահած ժամանակ՝ գովասանք էր գրում իմ մասին, ասելով, եթէ կայ մեզանում մանուկների սիրտն ու լեզուն լաւ հասկացող՝ այդ Աղայեանցն է միայն։ Ես էլ մշտ-

քումն ասում էի. «սա որ այսքանը հասկանում է, պէտք է որ լաւ մանկավարժ լինի»: Սրա համար էլ երբ որ մի բան էի գրում մանկավարժական, տանում էի մօտը կարդում, խորհուրդ հարցնում և միշտ էլ միայն հաւանութիւն էի ստանում:

Այստեղ ի դէպ ասեմ, որ յետոյ, երբ Բահաթրեանցը եկաւ և այս երկուսի մէջ գծտութիւն ընկաւ, այդ ժամանակ ինձ համար պարզեցին երկուսի էլ թերի կողմերը: Բահաթրեանցը ինձ շատ մօտեցաւ և առջարկեց որ միացեալ ուժով դասադրքեր կազմենք: Ես համաձայնեցի և սկսեցի նիւթեր պատրաստել, բայց երբ ուղեցանք իմ ու նրա նիւթերը միացնել, այստեղ մենք չը հաշուեցանք իրար հետ և՛ ամբողջ ծրագրի վերաբերմամբ և սկզբնական ուսուցման: Ձէ, ասացի, լաւն այն է, որ դու քու էշը քշես, ես իմը, ես չեմ կարող երեսային ասել. «այս խոզի ուն է, այս՝ հաւի հօն: Սրա համար խօսք տըւինք իրար նիւթից օգուտ չը քաղել. նա իր տպածի վրայ աւելցրեց. «արտատպութիւնը արգելւած է». ես էլ իմի վրայ նոյնը աւելցրի: Ոչ ոք չիմացաւ, թէ այդ ինչ էր նշանակում: Մանդինեանցը քննադատեց երկուսն էլ, իմը գովեց, իսկ Բահաթրեանցինը պախարակեց, բայց Բահաթրեանցն էլ նորան ողողեց:

Մանդինեանցն իր մանկավարժական գործունէութիւնն սկսեց մի շատ սխալ քայլով: Նա իր բարերարի հետ ունեցած պայմանը մերժեց, ուխտագանց եղաւ և մինչև անգամ նրա ապագայ գործունէութեան վրայ մի սև սուեր ձգեց: Սրա համար Սանասարեանցն էլ նրան աչքից ձգեց, երեսը տեսնել չուզեց:

Ինձ համար այս խնդիրը մութն էր, և ես հակառակ էի աւելի Մանդինեանցին արդարացնել, չենթադրելով՝ որ իմ սիրած մարդու վրայ կարող է որ և է բիծ լինել: Եւ հէնց սրա համար էլ, երբ դուրս եկաւ Ներսիսեան դպրանոցից, զնաց Վան և վերադարձաւ յուսախաբւած, մնաց առանց պաշտօնի, ընկաւ պարտքի տակ, թշուառացաւ: Այդ ժամանակ ես խնդրեցի հոգաբարձութեանը, որ Մանդինեանցին հրաւիրեն: Խնդիրս չմերժեցին և Մանդինեանցը եկաւ Շուշի և ինձ մօտ մնաց, մինչև ընտանիքի դալը: Շատ էր փոխել Սեդրակս և ընկճւել: Իբրեւ բարեկամ, սփոփեցի և մխիթարեցի իրան և ամենայն ջանք գործ դրի, որ քաղաքի մէջ անուն և հեղինակութիւն ստանալ, բայց զուր եղաւ իմ ջանքը: Դեռ

նոր եկած, այստեղ կրկնեց իր դասախօսութիւնը, որ արել էր Թիֆլիսումը իր կատարած ճանապարհորդութեան մասին: Ունկընդիրները հիւսթափեցին և ոմանք էլ ասացին ինձ.

— Պարոն Աղայեանց, թէ որ բերած մարդիդ շնորհքն այս է, ուրեմն դու հէնց մեզ զարաբաղցու տեղ ես դրել, կարծում ես թէ մենք լաւն ու վատը չենք իմանալ...

— Դուք սխալուում էք, ասացի: Այս մարդը ժողովրդի կեանքին անծանօթ լինելով՝ տեսածովը զարմացել է: Եթէ իմանար, որ այդ կեանքը ձեզ աւելի է ծանօթ, էլ չէր դասախօսիլ: Բայց սրան ձեզ դասախօսելու համար հօմ չենք բերել: Սա մանկավարժ է և ոչ թէ հասարակ վարժապետ, գիտէք ինչ է մանկավարժութիւնը, այդպէս բան մեր ոչ մի դպրոցում չկայ. մենք դեռ չունենք մանկավարժներ, այս մի հատն է որ կայ:

— Շատ լաւ, սաղ կը մնանք, էդ էլ կը տեսնենք, բայց դրանից իսկի մեր խելքը բան չի կտրում...

Ուղիղն ասած՝ իմ խելքն էլ բան չէր կտրում, իմ նպատակն էր որ մէկ ես էլ տեսնեմ, թէ ինչ բան է արդեօք Մանդրինեանցի ձեռքով աւանդւած հերբարտական մանկավարժութիւնը:

Բարձր դասատունը, ուր բաւական խոշոր տղայք կային, յատկացրինք այդ նոր վարդապետութեանը: Տղայքը պիտի և՛ սովորէին և՛ սովորեցնէին: Շինել էր և մի նոր այբբենարան, իր ասելով՝ Օթտոյի մեթոդով, որով պիտի գրել կարդալ սովորեցնէին մանուկներին: Ես իմ այբբենարանը հանեցի, որ աչքովս տեսնեմ Օթտոյի տըւած արդիւնքը: Ներկայ էի լինում թէ իր դասախօսութեանը և թէ աշակերտների և տեսնում էի, որ մարսւած բան չէ ոչ մէկը և ոչ միւսը: Երբ ինքն էր դասախօսում, գիրքն առջևն էր դնում, մի քառորդ ժամ երեսին նայում լուռ ու մունջ, իսկ այդ ժամանակ աշակերտները յօրանջում էին և սպասում, թէ ինչ պէտք է ասի, և երբ որ թարգմանում էր կարդացածը կամ յետ պատմում իր խօսքերով, աշակերտները գրում էին բառացի, և յետոյ բերան անում մի անմիտ բառաշարութիւն: Իսկ գործնական դասերը երբ որ վերջանում էին, ցոյց էին տալիս աւանդած դասի լաւ ու վատ կողմերը և արձանագրում: Բայց սրանով մանուկների վերքը չէր սաղանում. նրանք ապուշ ապուշ նայում էին, չըգիտէին, թէ ի՞նչ

են ուզում իրանցից, ի՞նչ են ուզում հասկացրած լինել: Ես իմ տպաւորութիւնը չէի թաքցնում Սեդրակից և առանձին ասում էի իրան, որ ձեռք վերցնէ իր Օթոյից, որ նրանից բան չի դուրս գալ, բայց նա փոխանակ համոզւելու, ինքն էր աշխատում ինձ համոզել, որ ես չտապեմ, որ տարւայ վերջին արդիւնքը հրաշալի կը լինի: Հասանք տարւայ վերջին և արդիւնքը եղաւ ոչ թէ զերօ, ինչպէս ես էի կարծում, այլ մինուտ. երեխէքը սովորել էին սուտ կարդալ և սուտ գրել. օրինակ՝ գրում էին որ և է տառի պէս մի բան և կարդում որ և է բառ. գրում էին ամ և կարդում ճնճդուկ...:

Մանդինեանցն ինքն իր աչքով տեսնելով իր տւած բացասական արդիւնքը, որ նոյն իսկ խալճաները չեն անում, էլի պընդում էր, թէ այդ է միակ ուղիղ ճանապարհը:

—Ոչ, ասացի, այդ ճանապարհը ոչ դու գիտես և ոչ քո Օթոն: Միւս տարին ես կսկսեմ, և դու կը տեսնես, թէ այդ միւսնոյն երեխէքը ինչպէս են թեւ առած թռչում:

Այս խօսքի վրայ Մանդինեանցը աչքերը ուեց վրաս:—Ի՞նչ է, ասաց, քո միտքը, ուզում ես իմ հեղինակութիւնը վաճր գցել:

—Դու հեղինակութիւն չունիս, ասացի, որ վաճր գցեմ, քո հեղինակը Օթոն է: Մէկ ինձ էլ տես, գուցէ ինձ աւելի ես հաւանում քան թէ Օթոյին:

—Ես քեզ հաւանում եմ, բայց ոչ քո հեղինակութիւնը: Դու ամեն մեթոդով էլ կարող ես արդիւնք ցոյց տալ, նոյն իսկ Օթոյի մեթոդով էլ, բայց Օթոն ի՞նչ մեղաւոր է, որ դաս տուողներն անշնորհք լինեն:

—Եթէ այդպէս է, ուրեմն ամեն մեթոդ միւսնոյն է, էլ ի՞նչ հարկ կայ Օթոյի պոչից բռնել: Բայց դու շատ ես սխալւում: Տուր ինձ միւսնոյն խամ ուսուցիչները, և ես նրանցով ցոյց տամ, թէ ինչ առաւելութիւն ունի իմ սովորեցնելու եղանակը:

—Ես համաձայն չեմ:

—Դու համաձայն չես, ես էլ չեմ համաձայն: Ես կառաջարկեմ մրցութիւն, եկող տարի նախակրթարաններից մէկը դու վերցրու, միւսը ես:

—Օ՛... այդ խօսմ առաւել վատ...

—Լաւ է թէ վատ, բայց այլ ևս ոչ մի զիջողութիւն չեմ անիլ քեզ:

Այս ժամից սկսած՝ իմ ամեն բանը Մանդինեանցի աչքումը ծռւեց: Ես կարծում էի, թէ ինչպէս ես եմ վերաբերում դէպի ինքը, նոյն վերաբերութիւնը կունենայ և ինքը դէպի ինձ. բայց տեսայ, որ սա իր փիլիսոփայութիւնը փոխել է, ուզում է, որ ամեն ոք իրան ծառայէ, իսկ ինքը՝ ոչ ոքի: Միւս օրը կարդացի իմ Անահիտը, որ նոր էի գրել, որ տեսնեմ ինչ կարծիք կը յայտնէ իմ նախկին կրիտիկոսս, և նա յայտնեց իր կարծիքը.

—Շատ յիմար բան ես գրել, ասաց, խորհուրդ չեմ տալ, որ տպես:

—Գեռ այդպէս յիմար, բան չէիր ասած քո օրումը, պատասխանեցի ես. ինչպէս երևում է, խելքդ կորցրել ես... և սկսեցինք կռւել, խօսքով ի հարկէ:

Մանդինեանցն կողմնակի դրդումներով միտք չղացաւ իշխել ինձ վրայ կամ դուրս մղել: Մտքումը դրաւ, որ ուսուցչական խումբն արձակէ և նոր ընտրութիւն անէ: Այս առաջարկութիւնն արաւ հոգաբարձութեանը: Հոգաբարձութիւնը պատասխանել էր, թէ շատ լաւ, այդ բանը կարող էք անել, միայն մէկ պայմանով. նախ՝ Աղայեանցին չըպէտք է միւսների հետ ազատ համարէք, և երկրորդ՝ ընտրութիւնը պէտք է անէք միասին: Սրա վրայ Մանդինեանցը առ երեսս համաձայնում է, բայց սիրտը դադւո մ է, տեսնելով՝ որ իմ դիրքն աւելի ամուր է, քան թէ իրանը:

Երբ վարժապետներին ազատութիւն էր տւել արդէն և շատերն էլ կարծում էին, թէ իմ խորհրդով է եղել, յանկարծ նամակ ստացաւ Արշակ Նահապետեանից, որ նրան Թիֆլիս էր հրաւիրում: Այս բանը չըթաքցրեց ինձանից, բայց բովանդակութիւնը չասաց: Ես ասացի. Սեդրակ, Արշակը քեզ հրաւիրում է, որ տանէ էջմիածին, ուզում է օգտուել քո տիտղոսից, բայց լաւ կանես, որ պայմանազանց չլինես ու չերթաս, մանաւանդ որ վարժապետներին էլ արձակել ես, իմ գործը շատ պիտի դժւարանայ:

—Ձէ, ասաց, այդպէս բան չկայ, դու միամիտ եղիր, ես կերթամ ու էլի կը գամ շուտով:

Սեդրակս գնաց ու գնաց: Այս այն ժամանակն էր, երբ մեր

մանկավարժները մի արդոնաւորդական արշաւանք սկսեցին դէպի Էջմիածին ոսկեգեղմն ձեռք բերելու համար, և ձեռք բերին՝ որը հինգ և որը չորս հազար մանէթ տարեկան: Եւ ի՞նչ շինեցին այդ առասպելական վարձատացութեան փոխարէն—ամենեւին ոչինչ, այլ միայն շահախնդրութեան ձգտումն սփռեցին ամենայն տեղ և սեքար ձգեցին առաքելական կոչումն ունեցող իդէալիստ ուսուցիչների վրայ, մի սե քօղ՝ բոլոր դպրոցների վրայ, որոնց տարեկան ծախքի հաշիւը եօթը հազարից չէր անցնում, որով պիտի պահէին 15—20 ուսուցիչներ: Մայր դպրոցի և նրա ճիւղերի մէջ եղած նիւթական հաւասարակշռութեան կործանումն եղաւ: Մանդինեանը լաւ իմանալով, որ ոչ ոք ինձ պէս չի թափանցել նրա հոգու և մտքի մէջ, ոչ ոք ինձ պէս չի ուսումնասիրել նրան, ինձ համարեց իր միակ վտանգաւոր թշնամին, և այնքան կուրացաւ այդ ախտից, որ մի շրջաբերականով արդեւեց իմ դասադրքերի գործածութիւնը ազգային դպրոցների մէջ, արգելեց իմ սննդարար կերակուրը, որ հարկադրւեն իր աղւածը ուտել: Սրանից յետոյ՝ էլ ինչ ասել կուզի, որ նրա անունը իսպառ ջնջեցի իմ բարեկամների ցուցակից և դասեցի ընդ շարս և ուրացողս...

Հայր Սեդրակեանը Ղարաբաղից գնաց Էջմիածին, որ նորանոր արտօնութիւններ ձեռք բերէ իր գործունէութիւնն աւելի ևս ընդարձակելու համար, բայց նրան այլ ևս յետ չըդարձրին, այլ եպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ ուղարկեցին Թիֆլիս առաջնորդութեան: Վերջին երկու տարին ես զուրկ մնալով Սեդրակեանի պէս մի լուրջ, գործունեայ և բարձր պաշտպանից, չափից դուրս շատ նեղութիւններ քաշեցի: Նրանից յետոյ եկաւ Կարապետ վարդապետ Ալազեանը: Այս անձի վրայ աւելացաւ և բուն իսկ առաջնորդ Անդրէաս եպիսկոպոսը և երկուքը միասին իրանց շնորհքները միացնելով՝ միմեանց արժանաւորութիւնը լրացրին միմեանց պակասութեամբ, որ կատարւի այն ասածը, թէ «Յաթոռն Մովսիսի նստան դպիրքն»: Դպրանոցի եկամուտը, որ Սեդրակեանը հասցրել էր մինչև տասներեօթը հազարի, իրանից յետոյ այդ քանակութիւնը իջաւ հինգ հազարի, որ ասել է 18 ուսուցիչ միասին պէտք է

ստանային այնքան, ինչքան ճեմարանումն ստանում էր մի հոգի, թէև շատ սև:

Նկամուտի աղբիւրները կրկին բաց անելու համար՝ վերջին տարին ես յանձն առայ տեսչական պաշտօն, որովհետև այլ ևս տեսչապետութիւն անել չէի կարող՝ զրկւած լինելով բարձր պաշտպանութիւնից, բայց մարդիկ շուտ գլխի ընկան, որ իրանց հացը պիտի կտուի, աշխատեցին բանն այնպէս բերել, որ ես բարկանամ և հրաժարւիմ: Ես էլ բարկացայ և հրաժարական տուի, թողելով՝ որ մեռելները թաղեն իրանց մեռելներին:

Հեռանալիս միտս ընկաւ այն, ինչ որ լսել էի Վահագետեան Գէորգ եպիսկոպոսի մասին: Այս մարդը, որ ահագին ջանք էր գործ դրել և Բաղդասար միտրապոլիտից յետոյ կորած կալւածները կրկին ձեռք բերել, վերջը դառն ապերախտութեան հանդիպելով՝ հեռացել էր և հեռանալիս յետ չէր մօտիկ տըւել, ասելով՝ «Ափսոս են աչքերս...» Մեր բոլոր քաղաքների մէջ չկայ ոչ մէկը, որ Շուշու չափ ապերախտ լինի, շնորհիւ նրա մրուրի և տականքսի, որ զուրկ լինելով փողից, զուրկ է և սրտից ու խղճից: Շատ անգամ ասում էին ինձ դրսից եկողները. «Ռուբը մենք շատ առատաձեռն ենք և լաւ. վերադառնալիս կառապաններին ամեն մի իջեւանում քսան և երեսուն կոպէկ ենք ընծայում, բայց հէնց որ հասնում ենք Ասկեանար, մեր Ղալի ստորոտը, այդտեղ մեր ձեռքը չորանում է, էլ տասը կոպէկից աւելի չենք տալիս»: Աւրեմն հէնց որ իրանց քաղաքը երևում է, չորանում են, իսկ քաղաք մոնելուն պէս՝ քարանում: Այս եկողները զարմանում էին իմ տոկունութեան վրայ և ասում էին. «Ռեռ քեզ չափ ոչ ոք չի դիմացել մեր քաղաքում. Շանշեանցի պէս մարդուն, որ այնքան երախտիք ցոյց տըւաւ մեր ուսումնարանին, այնքան արտօնութիւն ձեռք բերեց, մենք նրա ուսուցիչներին ծեծեցինք, իրան էլ դուրս արինք, բայց դու որ այդքան չարչարւում և դիմանում ես, երևի նրանից է, որ մեզանից ես, գիտես մեր բնութիւնը, մեր լեզուն, մեզ հետ վարւելու եղանակը: Այո՛, գիտէի, բայց դարձեալ հեռացայ՝ առանց յետ մօտիկ տալու Ղովտի նման, որ շուշեցոց պէս չըբարանամ...»

XI

Ղարաբաղից վերադարձաց Թիֆլիս այնպէս ջարդւած և յոգնած, որ մտածեցի իսպառ հեռանալ ուսուցչական ասպարիզից և քաշել զիւր: Բայց բանն այնպէս եկաւ, որ ես փոխանակ մի մութ զիւղ ընկնելու, ընկայ մի բանաստեղծական աշխարհ, մի երկնային դրախտ, ուր ինձ փայփայում էին անմեղ հրեշտակները և զլուսազարդարում անթառամ ծաղիկներով: Այդ երանելեաց աշխարհը տիկին Սոֆիա Բաբայեանցի մանկական դրախտն էր:

— Դու շատ ես յոգնած, ասաց Աւետիքս, քեզ հարկաւոր է հանգստանալ. և ես կը հանգստացնեմ քեզ: Սոֆիայիս հարկաւոր ես դու, որ ազգային-ժողովրդական տարր մտցնես նրա պարտիզի մէջ, ազգային ծաղիկներ բուսցնես: Նրա մօտ դու բոլորովին ապահով կը լինես թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս...

Զարմանալի աստղի տակ եմ ծնւած ես: Ինձպէս մարդը կամաց ակամաց կինթարիւր միստիցիզմի: Ասենք այդ ցաւը ես միշտ էլ ունեցել եմ, թէև ուշ չեմ դարձրել շատ անգամ և ազատ եմ համարել ինձ ամեն տեսակ նախապաշարմունքից: Դու լաւութիւն արա Մարկոսին, եթէ նա չիմանայ՝ Մարտիրոսը կիմանայ և կը վարձատրէ քեզ: Թող մէկ քաղաքում քեզ հալածեն քո արած բարութեան համար, մի ուրիշ քաղաք քեզ կը հասկանայ և կընդունի: Այս իսկ էր մեր Փրկչի էլ ասելը իր աշակերտներին թէ՛ չէք հատեցնիլ Իսրայէլի քաղաքները—երբ մէկում կը հալածեն, գնացէք միւսը: Այս կողմանէ, ինչքան էլ գանգատեմ, ինձպէս բախտաւոր մարդ քիչ եմ տեսել, բախտաւոր՝ ոչ թէ նիւթական հարստութիւն ձեռք բերելում, այլ բարոյական ու մտաւոր:

Ընկայ մանկական պարտեզ, ուր երեխէքը անմեղ հրեշտակների էին նման, ուրախ, զրւարթ, ինչպէս անհոգ թռչնիկներ, որոնք անընդհատ ուտոտոտում, թռչկոտոտում և երգում էին իրանց մայրիկի՝ Սոֆիայի շորս կողմում, և ես չգիտէի, թէ որքն եմ աւելի հիացած, կրթողից, թէ կրթւողներից,—այնքան բնական էր, այնքան սիրալիր դրանց բարոյական և մտաւոր աճումն ու զարգացումը:

Իմ պարապմունքն այլտեղ օրական երկու ժամ էր, պէտք է զրապիտութիւն սովորեցնէի: Առաջին դասից յետոյ՝ նախաճաշիկս պատրաստ էր լինում, երկրորդից յետոյ՝ ազատ էի, բայց շատ ան-

գամ ֆուլմ էի երեսանց մօտ, որ ուսումնասիրեմ նրանց պարապմունքները: Այստեղ ահա, ըստ ամենայնի առողջարար շրջանում, կազդուրւեցի ես թէ հոգեպէս և թէ ֆիզիքապէս, և ազատ ժամերս նըւիրեցի մանկական գրականութեան, մանկական բանաստեղծութեան:

Գրում էի մանկական երգեր և տալիս տիկին Սոֆիային, որ այնպէս էր ուրախանում, ինչպէս մի նոր գիւտ արած: Ինձանից ծածուկ էր սովորեցնում երեխաներին և պատւիրում էր, որ ինձ չասեն մինչև լաւ չըպատրաստւին: Երբ որ լաւ պատրաստւած էին լինում, հաւաքւում էին դահլիճում դաշնամուրի մօտ, հրաւիրում էին ինձ, բայց չէին կարողանում համբերել մինչև սկըսելը, իրար գլխով էին անցնում, ծափահարում և հասկացնել ուղում, որ մի անակընկալ ընծայ պիտի անեն ինձ: Սկսւում էր մի ներկայացում, դուրս էր գալիս մի հրաշալի պատկեր, և ես չէի հաւատում, որ այդ պատկերն իմ նկարածն է, այնքան գեղեցկացրած էր լինում տիկինը և կենդանացրած: Այսօրւանից յետոյ ահա ես գլխովին նւիրեցի մանկական գրականութեան, որոնք տպագրւեցին «Աղբիւրում» մի քանի տարի շարունակ: Այդ ժամանակ կազմեցի ես իմ «Ուսումն մայրենի լեզւի» երկրորդ և երրորդ դասագրքերը:

Մանկական պարտիզում ֆնացի ես մի դպրոցական տարի և դուրս բերի մի անջնջելի խորին երախտագիտական զգացմունք առ համեստափայլ տիկին Սոֆիա Բաբայեանց:

Ես դեռ մանկական պարտիզումն էի, որ Սեդրակեան սրբազանը եկաւ Թիֆլիս իբրև թեմի առաջնորդ: Հէնց նոյն ամառն էլ նա ինձ հրաւիրեց յանձն առնել թեմական տեսչի պաշտօն, թէև նոյն ամառւայ ռոճիկը պիտի իմ նախորդն ստանար, իսկ ես ոչինչ: Այս պաշտօնը ես չէի կարող մերժել հեզամուրութեամբ, որովհետև առաջարկողը գիտէր, թէ ում է առաջարկում: Նա ինձ փորձել էր գործի և պաշտօնի մէջ. շատ լաւ էր ճանաչում. կարիք չըկար որ մի ուրիշին առաջարկէր, կամ ես խնդրէի: Սրանով նա ուզեց Ղարաբա-

զուրկ իմ կրած տանջանքի փոխարէնը վարձատրել և նոյն իսկ արդիւնք տեսնել:

Իբրեւ թեմական տեսուչ՝ ես մի իշխանաւոր չէի վարժապետների համար, այլ իբրեւ ուսուցիչ և ընկեր ուսուցչի: Ամեն տեղ՝ ուր որ գնում էի, ուսուցիչ և ուսանող միակերպ ուրախանում էին: Շատ տեղ իրանք վարժապետներն ու վարժուհիներն էին խնդրում, որ մի քանի օր մնամ, փորձական դասեր տամ թէ աշակերտներին և թէ իրանց, և ես կարգում էի ամենայն ուրախութեամբ: Առանձին ուշադրութիւն էի դարձնում ծաղիկոցների վրայ, մանաւանդ վրացախօս տեղերում, և գործս գնում էր շատ յաջող և գեղեցիկ: Բայց յանկարծ մի տխուր վարագոյր քաշեց այդ բոլորի վրայ և ես քաշեցի իմ հայրենի գիւղը, որ այնտեղ ողբամ թէ ընդհանուր և թէ մասնաւոր աղէտներէս վրայ:

Մեռաւ Վիգէնս, մի հատիկ արու զաւակս, ծաղիկ հասակում. նրան հետեւեց մայրը, թողնելով երեք մատղաշ զաւակներս որք և զուրկ մայրական խնամքից: Այս յանկարծական հարւածներն ինձ ձգեցին մի տարօրինակ հոգեմաշութեան մէջ: Ես դառայ մի ոչինչ և ամենայն ինչ աչքումս ոչնչացաւ: Մի ամբողջ տարի ձեռքս գրիչ չըբռնեց, մի հասարակ նամակ անգամ չըկարողայ գրել: Թուլանալով հոգեպէս, թուլացայ և Ֆիզիքսպէս: Տեսնելով, որ էլ ոչ մի բանի պէտք չեմ, մոռածցի մի վանք քաշել և այնտեղ մթնացնել իմ վերջին տխուր օրերը: Այս մասին մի խնդիր տըւի, բայց խնդիրս մերժեցին՝ ինձ համարելով հակառակ կուսակցութեան մարդ: Գրեցի և Սուքիաս սրբազանին, որ ինձ իր մօտ տանէ, որ ես կոււելու, որ և է կուսակցութեան պատկանելու սիրտ չունեմ այլ ևս, բայց սա պատասխանելու անգամ արժան չը համարեց: Գրեցի ուրիշներին էլ, բայց բոլորն էլ զուր անցաւ. Աստուած չը կամեցաւ:

Շատ անգամ է պատահել, որ ես ուղեցել եմ մի անխորհուրդ և անմիտ բան բռնել, մի չիմարութիւն անել, բայց Աստուած ազատել է ինձ այդ փորձանքից: Սիրող սրտի համար սիրազուրկ լինելը մի որոնելի կորուստ է: Յառաջացած վշտահարութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ սիրոյ որոնումն: Այդ ցաւն առողջանալ կարող է միմիայն դարձեալ սիրով: Եւ որքան անձնատուր էի լինում տխուր-

Թեան, այնքան սաստկանում էր վիշտս, քնհատուածին էր գալիս վրաս և սրտի թրթռոց: Պատահում էին և իստերիքական ալլերգիաներ, և ես երկիւղ էի կրում խելացնոր լինելուց: Մտածեցի, որ լաւ բան չէ արածս, զաւակներս կարող են մնալ խաղառ անխնամ: Մէկ լաւ ձի առայ և սկսեցի պըտտել ամեն կողմ, քէֆի և զւարճութեան ետեից ընկայ, և երբ զգացի դրա լաւ հետեանքը, սկսեցի շարունակել այդ կեանքը: Ես առողջացայ, վրաս եկաւ կորցրած ֆիզիքական ուժս: Ինձ պակասում էր միայն մի սիրող սիրտ, նրան էլ Աստուած հասցրեց: Ես նորոգեցի հոգւով և մարմնով, և սրա արդիւնքն եղաւ իմ «Արեգնազանը», «Տորգը» և սրանց յաջորդող գրածներս: Լուսինը դուրս եկաւ կրկին ամպի տակից, շներն սկեցին լուսնահաչ տալ:

«Բայց լուսինը բակ բոլորած՝ շարունակում էր իր ճանպան,
«Համարելով թէ չի լսում, որ իր վրայ հաչողներ կան»...